

ЎТМИШГА НАЗАР

3 ЖИЛД, 2 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 3, НОМЕР 2

LOOK TO THE PAST

VOLUME 3, ISSUE 2

TOSHKENT-2020

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Мургазасва Раҳбар Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий Университети

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Жаҳон Тиллари Университети

"Ўтмишга назар" журнали тахририй маслаҳат кенгаши
редакционный совет журнала "Взгляд в прошлое"
Editorial Board of the Look to the past

Кебадзе Мадонна

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет (Грузия)*

Бурдиашвили Майя

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет (Грузия)*

Кожакеева Ляззат Темировна

*тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика университети,
Қозоғистон Республикаси*

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич

*тарих фанлари доктори, профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий Университети*

Бобожонова Дилором Бобожонова

*тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон
Жаҳон Тиллари Университети*

Зияева Доно Хамидовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Аширов Адҳам Азимбаевич

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Агзамова Гулчехра Азизовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Халикова Раҳбар Эргашевна

*тарих фанлари доктори, профессор, Тошкент
давлат техника университети*

Ишанходжаева Замира Райимовна

*тарих фанлари доктори, профессор в.б.,
Ўзбекистон Миллий Университети*

Кобзева Ольга Петровна

*тарих фанлари доктори, профессор в.б.,
Ўзбекистон Миллий университети*

Одилов Аброр Анварович

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий университети*

Ерметов Аваз Абдуллаевич

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети*

Саипова Камола Давляталиевна

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети*

Джоробекова Айнура Эшимбековна

*тарих фанлари номзоди, профессор, Ташқи
ишлар вазирлиги қошидаги Дипломатия
академияси, Қозоғистон Республикаси*

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна

*тарих фанлари доктори, Тошкент Кимё -
Технология Институтида*

Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT

1.Бобожонова Дилором ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДА ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ФАЛАБАГА ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚИНИНГ ҚЎШГАН ҲИССАСИ.....	4
2.Ерметов Аваз ЎЗБЕКИСТОН ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИНИНГ КАДРЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАШИ ХУСУСИДА (1946-1980 ЙИЛЛАР).....	12
3.Азизов Тухтамиш ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК: ЭКОЛОГИЯ СИЁСАТИНИНГ БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТИГА ОИД АЙРИМ ИЛМИЙ МУЛОҲАЗАЛАР.....	20
4.Вахтийорзода Ойдinhon O'ZBEKISTONDA GEOLOGIYA FANINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI (XX ASRNING 20-80-YILLARI).....	29
5.Илҳомов Зиёвутдин ХОРАЗМ ТАРИХНАВИСЛИК МАКТАБИ ВА ЎТАМИШ ҲОЖИНИНГ ОҒЗАКИ ТАРИХ ТАДҚИҚОТЛАРИ.....	39
6.Отамуротова Робияжон, Матяқубов Тойиржон AMIR TEMUR DAVLAT BOSHQARUVINING O'ZBEKISTONDA O'RGANILISHIGA MULOHAZALAR.....	47
7.Тошов Камолиддин ФАЛАБАГА ҚЎШИЛГАН МУНОСИБ ҲИССА.....	53
8.Темирова Машхура СОВЕТ ҲУКУМАТИ ДАВРИДА РАДИОНИНГ КОММУНИСТИК МАФКУРА ТАРҒИБОТИ ВОСИТАСИГА АЙЛАНТИРИЛИШИ.....	59
9.Хидиров Фозил ЯНГИЛАЁТГАН ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТИДА ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИНИНГ УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ.....	72
10.Усманова Зулфия, Тишабаева Лола XX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЧОРАГИДА МАРФИЛОН ИПАКЧИЛИК САНОАТИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ.....	79
11.Тошбоев Фурқат, Хамраев Ғайрат ЎЗБЕКИСТОНДА АРХЕОЛОГИЯ ФАНИНИНГ РИВОЖИГА ДОИР (XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРИ МИСОЛИДА).....	85
12.Наимов Исмат АҲМАД ДОНИШНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ ХУСУСИДА.....	92

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Наимов Исмат,
ЎзР ФА Тарих институти
таянч докторанти (ismat.naimov@yandexl.ru)

АҲМАД ДОНИШНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ ХУСУСИДА

For citation: Naimov Ismat. The Life Of Ahmad Danish. Look to the past. 2020, vol. 2, issue 3, pp.92-102

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-2-12>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган кўзга кўринган маърифатпарвар олим Аҳмад Дониш (1827-1897)нинг босиб ўтган ҳаёт йўли манбаларга таянган ҳолда баён этилган. Бухоро амирлигида мураккаб бир вазият ҳукм сураётган бир даврда Аҳмад ибн Носирнинг донишманд бўлиб камол топишида қандай ҳаётий синовлардан ўтганлиги ҳамда уларнинг серқирра фаолиятига таъсири, қолдирган бой илмий меъроси тўғрисида илмий-назарий хулосалар берилган.

Калит сўзлар: Аҳмади Маҳдум, муҳандис, лавҳакаш, сафарлар, сарой аҳли, Жаъфархўжа, шайх Жалол, котиб, Садр Зиё.

Наимов Исмат,
Базовый докторант
института Истории АН РУз (ismat.naimov@yandexl.ru)

О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АХМАДА ДОНИША

АННОТАЦИЯ

В данной статье опираясь на исторических материалах описан жизненный и творческий путь выдающегося просветителя второй половине XIX века Ахмада Дониша (1827-1897). В то время, когда в Бухарском эмирате царила тяжелая ситуация, были сделаны научно-теоретические выводы о жизненных испытаниях Ахмада ибн Насира как мудрого человека, а также об их влиянии на многогранную деятельность и богатые научные наследие которые он оставил после себя.

Ключевые слова: Ахмади Мехдум, инженер, каллиграф, поездки, люди дворца,

Джафархужа, Шейх Джалал, секретарь, Садр Зия.

Naimov Ismat,
Base doctorant of the institute History
of Academy of Sciences UzR (ismat.naimov@yandexl.ru)

ABOUT THE LIFE AND WORK OF AHMAD DONISH

ABSTRACT

This article is based on historical materials describes the life of Ahmad Donish (1827-1897), an outstanding educator who lived in the XIX century. At a time when the situation in the Bukhara Emirate was difficult, scientific and theoretical conclusions were made about the life trials of Ahmad Ibn Nasir as a wise man, as well as about their impact on the multifaceted activities and rich scientific heritage that he left behind.

Index Terms: Ahmadi Mendum, engineer, calligrapher, travel, people of palace, Djfarhoja, Sheykh Jalal, secretary, Sadr Ziya.

1. Долзарблиги:

Бугунги кунга қадар Аҳмад Дониш ҳаёти ва унинг бутун бир ижодий фаолияти тадқиқотчилар томонидан тўлиқ ўрганилиб тугалланган эмас. З.Ражабов, И.Мўминов, С.Улуғзода, Р.Ҳодизода, О.Баҳовуддинов ҳамда бошқа қатор маҳаллий ва хорижий олимлар алломанинг таржимаи ҳолини илмий нуқтаи-назардан тадқиқ қилган бўлсаларда, улар томонидан келтирилган маълумотлар қисман бир-биридан фарқ қилиб, яхлит бир ҳолатга келтирилмаган. Аллома биографиясига ўтган асрнинг 40-50 йилларида эътибор берилган ва тадқиқотларнинг аксарияти шу йилларда олиб борилган. Бироқ, келтирилган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Аҳмад Донишнинг таржимаи ҳолини ўрганишда унинг "Дафтари тақвим" ҳамда "Наводирул вақоъ" асарлари шунингдек, С.Айнийнинг "Эсталиклари" яқиндан ёдам беради. С.Айний аллома ҳаёти тўғрисида алоҳида тадқиқот доирасида ёзмаган бўлсада, у ўзи гувоҳи бўлган воқеалар хотиралари асосида баён этган ва шунинг учун ҳам унинг маълумотлари ўзининг ишончлиги билан аҳамиятлидир.

2. Методлар:

Аҳмад Дониш босиб ўтган ҳаёт йўлини, шартли равишда қуйидаги тўрт босқичга бўлиб ўрганиш мумкин. Жумладан, 1836-1850 йиллар ўқувчи ва талабалик; 1850 - 1875 йиллар сарой хизматида; 1857 - 1874 йиллар хорижий сафарлар; 1875 - 1897 йиллар ижодий фаолият давлари ҳисобланади.

3. Тадқиқот натижалари:

Аҳмад Дониш 1827 йил 22 сентябрда ("Наводирул вақоъ"да меъзон ойининг биринчи кунда таваллуд топганлигини таъкидлайди) Бухоро шахрининг Кўчаи Сангин гузарида туғилган. Унинг тўлиқ исми-шарифи Аҳмад ибн Мир Носир ибн Юсуф ал-Ханафий ал-Сиддиқий ал-Бухорий бўлиб, Аҳмад Абу Бақр авлодидан ҳисобланади [8, Б.33].

Ота томонидан бобоси Мир Юсуф Пирмаст (Ҳозирги кунда Пирмаст номи билан аталувчи қишлоқ Бухоро вилоятининг Шофиркон ва Вобкент туманлари чегарисида жойлашган бўлиб, Анжирбоғ ва Бозоржойи деб юритилмоқда) туманида оддий деҳқончилик билан машғул бўлган [2, Б.27-28]. Отаси Мир Носир Суғут

қишлоғидан (ҳозирги Бухоро вилояти Шофиркон тумани Дўрмон ҚФЙ ҳудудида) Бухоро шаҳридаги мактаблардан бирида ўқишга келган ва ўқишни тамомлагандан сўнг кичик масжидлардан бирида муллалик фаолияти билан шуғулланган [8, Б.10]. Мулла Носир истиқомат қиладиган хонадон Кўчаи Сангин (домулло Турсунжон мадрасаси (1796-1797)нинг ўнг томонида жойлашган, айтилган пайтда М.Амбар кўчаси деб юритилмоқда) маҳалласида жойлашган бўлиб, Аҳмад Дониш шу хонадонда дунёга келган. Аҳмад Донишнинг таъкидлашича, оиласида ундан олдин туғилган болалар турли сабабларга кўра нобуд бўлишган ва шу сабабли у ёлғиз фарзанд ҳисобланган [8, Б.336].

Аҳмад Дониш дастлабки илми онаси Сакина Абдураҳмон қизидан ўрганган. У зиёли бўлиб, ўз хонадонидида маҳалла қизлари учун дарслар ташкил этган ва ўғлига ҳам бошланғич таълимни берган. Аҳмад Дониш онаси ҳузуридида абжод ўқишни (араб алифбосидида рақамларнинг ҳарфлар ёрдамида ўқиши), тахтага ёзиб бериладиган ҳижо ҳарфларини ўқиб ўрганиб олади. Ҳали мактабга бормай туриб, сўзларнинг маъноси чиқмаса ҳам уларни вазнга солиб, гапириш санъатини ўзлаштиради. Шунингдек, Аҳмад Дониш ҳали ёш бўлишига қарамай Қуръони Каримнинг тўртдан бир қисми, яъни "Чор китоб"нинг бирини ўқиб туширади. Ушбу муқаддас диний китобнинг ёзувларини ўқиш билан қаноатланмай, маъносини ҳам луғат ва шарҳлар орқали мустақил билишга ҳаракат қилади. Бунда у Яқуб Чархийнинг "Тафсири Чархий" (Чархийнинг Қуръонга қилган тафсири)дан кенг фойдаланади ва у билан сўзлар маъносини таққослаб боради.

Ўғлидаги ноёб қобилиятни сезган мулла Носир унинг ўқишига ниҳоятда эътиборли бўлади ва 9 ёшида қуръонни ёд олдириб қори қилиш ниятида ўз гузаридаги мактабга кўяди. Бироқ, ёш Аҳмаднинг қориликка иштиёқи бўлмайди. Мактаб таълимининг децпотик усуллари ўткир зеҳн соҳиби бўлган Аҳмад Донишнинг ўқишга бўлган интилишини сўндиради ва бундай ҳолат унинг руҳиятига ҳамда соғлиғига ҳам салбий таъсир этади. Бундан тавишланган мулла Носир ўғлининг таълимини тўхтатишга қарор қилади. Мактаб домласининг отасига ўғли Аҳмаднинг тилида тутқунлик борлиги, мабодо у қуръонни ёдласа ҳам яхши қори бўлмаслигини шу сабабли, бу фикрдан воз кечиш маъқуллигини айтгани ҳам унинг қорилик мактабини тарк этишига туртки бўлади. Ўзининг айтишича, мактабдаги уриш-сўқиш ва калтаклар таъсирида аранг бир сабоқдан иккинчи сабоқга ўтиб олган, бироқ кўп ўтмай уларни ҳам ёдидан чиқарган.

Беш йил давом этган қорилик мактабидидаги зерикарли таълим ўқишга бўлган интилишини сўндирмайди, аксинча у маскандидаги кундагик дарслардан қутилиб чиқиши биланок, қаерда тарихчилар мажлиси ташкил этилса, ўша ерга ошиқар, хусусан бундай қиссахонларнинг маъракалари асосан Бухоронинг энг диққатга сазовор жойлари Пойи Калон ва Девонбеги Лаби ҳовузида ташкил этилиб, пайғамбарлар ва подшоҳларнинг тарихларини эшитишни хуш кўрар эди [8, Б.337]. Машҳур венгриялик шарқшунос Герман Вамбери ҳам 1863 йилда Бухородаги саёҳати давомида анъанавий тусга кирган шундай қиссахонликларнинг гувоҳи бўлганлигини таъкидлайди [11, Б.139-140]. Албатта, бундай давралардаги ҳикоялар, ўткир ҳажвиялар ҳамда замона муаммолари тўғрисидаги суҳбатлар эндигина шаклланиб бораётган Аҳмаднинг дунёқарашига ўзининг ижобий таъсирини ўтказмай қўймайди.

Аҳмад Дониш 1841 йилдан (14 ёшидан) бошлаб мадрасада таълим ола бошлайди. Отаси унга мадрасадан бир ҳужра ижарага олиб бериб, шу вақтдан бошлаб ёш Аҳмаднинг мустақил ҳаёт кечиришига имконият яратиб беради. Ўқиб юрган

чоғларида ҳуснихат, лавҳа ва жадваллар чизиш билан шуғулланади ва қисқа муддат ичида яхши ҳаттот, моҳир лавҳакаш бўлиб етишади. Бироқ, кейинчалик мадраса таълими ҳам уни қаноатлантирмай, астрономия, ҳандаса ва ҳисобни шахсий ташаббуси билан "кунжаки домла" (репититор)ларни топиб ўрганади.

Бунга сабаб, XIX аср ўргаларида мадрасаларда ўқув жараёни асосан ўрта асрларда шаклланган схоластик дастурлар асосида олиб борилган. Мадрасаларда мантиқ илми, Қуръони Каримга шарҳлар, жуғрофия, тарих, табиий фанлардан қисқа ва умумий маълумотлар берилган. Мадрасада ўқув жараёнининг тўлиқ курсини тамомлаш учун талаба жами 137 та дарслик, ўқув қўлланма ва шарҳлар тўпламларини ўқиб ўзлаштириши лозим эди. Ўқув жараёнидаги мантиқ, фалсафа, ҳандаса, арифметика каби предметлар бўйича ёзилган дарсликларнинг аксарияти араб тилида ёзилган бўлиб, улар луғатлар ёрдамида ўрганилган. Талабалар мадраса таълимини 18-20 йил давомида олишса ҳамки, ўқув жараёнидаги бирор бир фанни тўлиқ ўзлаштира олмаган. Назарий билимларнинг реал ҳаёт билан боғланиш жараёни анча мушкул бўлганлиги сабабли, мадраса таълими талабаларнинг қизишини ўзига жалб эта олмаган [12, Б.11-16].

Албатта, мусулмон оламида таълим тизимининг юқори босқичи саналган мадраса таълимидаги бу каби қатор муаммолар Аҳмад Дониш каби илмга чанқон бўлган иқтидорли талабани ўзига ром эта олмайди. Натижада, у илмга бўлган чанқоқлигини ўз устида мустақил ишлаб қондиришга ҳаракат қилади.

Ўзининг айтишига қараганда, Мирза Абдулфаттоҳ исмли мунажжимдан у астрономияга оид билимларни ўзлаштириб олган ва уни ўз устози сифатида тан олган [8, Б.11]. А.Дониш қўлғемалардан бирида ўз муаллимининг куйидаги ривоятини келтиради.

Андак-андак з илм ҳосил кун

Андаки моййи фаровон аст.

Яъни: оз-оздан илм ҳосил қил, оз-оздан фаровонлик юзага чиқади.

Шу билан бирга Аҳмад Дониш мустақил равишда Ибн Сино, Умар Ҳайём, Навоий, Фузулий, айниқса Мирзо Бедил асарларини мутолаа қилиб дунёқарашини янада кенгайтиради ва ўз даврининг беҳад илмли кишиси бўлиб етишади.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Аҳмаднинг донишманд бўлиб етишида Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721) ижодининг хизматлари ниҳоятда каттадир.

Маълумки, Бедил - Шарқ сўз санъатида услуби мураккаб шоир сифатида машҳур. Шоир ижоди мактаб ва мадрасаларда махсус дастур асосида ўқитилган бўлиб, "шарқ донишмандчилигида" бедилхонлик анжуманлари ниҳоятда машҳур бўлган. Унинг асарларини ўқиб тушуниш, фикрларининг мағзини чақишнинг ўзи қийин - алоҳида мантиқий фикрлаш тайёрлигини тақозо қилади [14, Б.4]. Аҳмад Дониш эса мана шундай қобилиятга эгаси бўлиб, Бедил ижодидан баҳраманд бўлган. Унинг ижодининг моҳиятини ўзида акс эттирган ҳаёт сабоқларининг фалсафий, ахлоқий-тарбиявий ва маънавий моҳиятини англаб етган ҳамда бутун ҳаёти давомида унинг ҳикматларига риоя қилган.

Аҳмад Донишнинг талабалик йиллари оғир кечган. Сабаби, оиласи иқтисодий жиҳатдан қийналиб кун кечирган. Ўзининг эслашича, у нодир китобларни мутолаа қилиш мақсадида, уларни сотиб олишга маблағи бўлмаганлигидан насиёга олишга мажбур бўлган [8, Б.334]. Натижада, ёш Аҳмад ўз моддий эҳтиёжларини қондириш мақсадида мустақил пул топишга ҳаракат қилган ва бунинг иддасидан чиққан.

"Наводир ул вақое"да у ўзига танқидий назар билан қараб, шундай деб ёзади: - "...шумликдан китобат қилиш орқали пул топишни ўйлаб, дарсдан чиққанымдан

сўнг, ёзиб-юриб, ҳар ойда бир Бедил девонини тайёрлайдиган бўлдим. Бозорга чиқариб уни 20 тангадан 30 тангагача сотадиган бўлдим, бу пулларнинг бир қисмини ўзимнинг эҳтиёжим учун сарфлаб, қолганини эса тўплаб борар эдим. Пул кўпайгани сари ўзимда бахиллик галаба қозонаётганлигини пайқадим. Кўп емай-ичмай 600 тангага эга бўлдим. Пул топишда ҳийлакорлик, маккорликда ҳам қадам одимлайдиган бўлдим. Атрофимда "ошу-нон" деювчи дўстларим кўпайди. Мақр ишлатиб шайтонни ҳам алдайдиган даражага етдим" [8, Б.339].

Аҳмад Дониш талабалик йилларида ҳаддан ортиқ орзу-ҳавасга берилиб, кетганини таъкидлайди. Бошқа талабаларнинг йиллик нафақалари 400 танга бўлса, у ўзининг ҳунари орқали 2000 танга топишга эришади. Бироқ, нафсга берилиб харажатларини назорат қила олмаслиги оқибатида бир тийин ҳам ортира олмаганлигини аксинча, ҳатто қарздор ҳам бўлиб қолганлигидан афсусланади.

У бир воқеа таъсирида фақирлик сари юз ўгиради. Кунлардан бир кун у ота қишлоғига бориб, яқин қариндошларини йўқлаб бир неча кун меҳмон бўлади ва Бухорога қайтишда амакиваччаси кузатиб қўймоқчи бўлиб, у билан бирга йўлга чиқади. Улар йўлда яна бир қариндошлари уйида тунайдилар. Кутилмаганда соғлом, бақувват бир ботмон юкни қўлининг учи билан кўтара оладиган ҳамроҳи хасталаниб, ўша кеча икки соат ичида вафот этади [8, Б.340]. Бу воқеа унга ниҳоятда таъсир этиб, фикр-қарашларида туб ўзгаришлар содир бўлади. Ўшандан кейин умр ўткинчи эканлигини англаб, бойлик орттириш, ҳузур ҳаловатда яшаш орзуларидан воз кечади. Бу ҳақда у шундай хулосалайди, - "Мен дунёни ўз ихтиёрим билан танлаганим йўқ, балки, кўп йиллар ўтиб орттирган тажрибамдан маълум бўлдики, менинг бахтли бўлишим мол йиғмасликда, бой бўлмасликда экан. Чунки, менда яшириниб ётган нафс ва шайтоний ишларнинг кўписи ўзимга аёндыр. Агар бошимга давлат куши қўнса ҳам, фиръавни ўз хизматимга олмайман" [8, Б.341].

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Аҳмад Дониш ўз иқтидори бўлган лавҳакашлик, муҳандислик ва моҳир хаттолик санъатидан фақатгина кун кечириш манбаи сифатида фойдаланишни мақсад қилмайди. Балки, унинг бу ҳунарларни эгаллашдан асосий мақсадларидан яна бири бу ўз Ватани ва фуқароларига моҳирона хизмат кўрсатиш ҳам эди. У "...агар султон ўрдада иморат қилса ёки ўзига атаб мадраса-масжид, хонақоҳлар қурдирса, ҳамма ҳунар ва санъатларимни кўрсатиб, барчани ҳайрон қолдирмоқчи эдим. Агар подшоҳ томонидан зийнатланган бирор китоб ёздирмоқчи бўлсалар, бу иш ҳам менинг қўлимдан келар эди" - дейди. Бироқ, унинг бу қобилиятидан бахтига қарши ҳеч ким фойдаланмайди. Чунки, мамлакатда иқтисодий-сиёсий ҳамда ижтимоий соҳаларда мураккаб инқирозли жараёнлар кечаётган, бир давр эди.

1850 йиллар бошларида Аҳмад Дониш амир саройида ҳаттотлик ва бош меъмор лавозимида фаолият юритаётган меъморчиликдан сабоқ берувчи устози тавсиясига кўра моҳир хаттот сифатида сарой хизматида олинади ва тез орада амир ҳузуридаги бош ҳаттот лавозимини эгаллайди [8, Б.356].

Устози амир билан суҳбатларининг бирида шогирди Аҳмаднинг хаттотлик ва мусаввирликдаги иқтидорини мақтайди. Амир Насрулло шундан кейин ёш Аҳмадни саройга ҳаттотлик вазифасига тайинлайди. Шу вақтда А.Дониш эндигини 24-25 ёшлар атрофида эди.

Аста-секин мансаб пиллапоялари бўйлаб кўтарилган А.Дониш, тез орада бош меъмор даражасига етади. Давлат хизматида бўлиш Аҳмад Донишни саройнинг бошқа хизматчилари ҳамда мансабдор шахслари билан яқинлашиш, шу тарзда

уларнинг турмуш-тарзи билан танишиш имкониятига ҳам эга бўлади. Аҳмад Дониш барча соҳалардаги билимлари юқори бўлгани учун тез орада сарой аҳли ичида ўзига хос ҳурматга эга бўлади. Кейинчалик, ҳатто, амирнинг ўзи ҳам айрим муаммоли масалалар бўйича А.Дониш билан маслаҳатлашишни маъқул кўради.

А.Дониш саройга ишга кирганини шундай эслайди: "Бир куни пайти келиб устозим мени султонга мақтабди. Фалон одам менинг шогирдим, ҳар турли хат ёзишда моҳирлиги бор, хушхатликда унга бирор киши тенг бўлолмайди. Агар у қалам ҳунарини кўрсатса, рассом Беҳзоднинг санъати касодликка учрайди. Агар қил қаламлари ишга кирар экан, ажойиб ва ғаройиб санъатлар юзага чиқади, деб номимни кўтарибди. Шундан кейин Насруллоҳон мени ҳузурига даъват этиб, бир китобни содда хатда кўчиришни буюрди. Мен бу ишни тез ва хушсифатлик билан бажардим. Шундан бошлаб амир ҳар куни тиб, тарих, ҳисоб, маърифий масалага доир китобларни хушнавис қилишни буюрар ва бир "жузъий"га (тахминан бир босма варақ ҳажмида) ўн дирҳамдан маош берар эди. Бу орада устозим вафот этди ва Султон мени унинг ўрнига вазирликка тайинлаб, ойма-ой минг дирҳамдан маош тўлайдиган бўлди. Шундай қилиб, барча меъмор ва наққошлар менинг раҳбарлигимда фаолият кўрсатадиган бўлди" [8, Б.356].

Бундан хулоса қилиш мумкинки, Аҳмад Дониш амир саройида фаолият юритган даврида нафақат хаттотлик балки, меъморчилик соҳасида ҳам кучли билимга эга бўлганлигини намойиш қилиб, катта ҳурмат-эътиборга сазовор бўлди. Шунингдек, сарой хизматида ёлланиши ва у ерда эгалланган бой тажрибаси унинг кейинги серқирра фаолиятида ижобий аҳамиятга эга бўлди.

Аҳмад Дониш учун амир саройида хизмат қилиш муҳим эмас эди. Унинг энг асосий мақсади амир саройидаги мавжуд бўлган бой кутубхонадан унумли фойдаланиш, ўз билимини янада ошириш ҳам ётар эди. Ўша замонларда амирлик саройидаги энг катта кутубхонада нодир китоблар тўпланган бўлиб, уларни саройнинг обрўли хизматчилари мутолаа қилишлари мумкин эди.

Аҳмад Дониш мазкур кутубхонадаги нодир қўлёзма китоблар, шу жумладан Сулаймон ўғли Маҳаммад Фузулий (1498-1556) асарларини жуда қизиқиб ўқиди. Аҳмад Дониш томонидан Фузулийнинг озарбайжон - турк тилида ёзилган шеърларидан олган парчалари жуда қизиқарлидир. Бу эса Донишнинг Фузулий гоёлари, унинг астрономия ҳақидаги фикрлари билан қизиққанлигидан далолат беради [15, Б.118].

Аҳмад Донишнинг кейинги ҳаёт йўли унинг хорижий сафарлари билан боғлиқ бўлди. Хусусан, у бутун умри давомида уч маротаба Бухоро амирлигининг элчилари мирзаси сифатида Россия империясида бўлди.

Унинг Петербургга биринчи сафари 1857 йил 9 январдан 1858 йил 11-12 январгача [10, Б.11]; иккинчи сафари 1869 йил 2-3 октябрдан 10 декабргача [10, Б.13]; учинчи сафари эса 1873 йил январдан 1874 йил майгача давом этди [22].

Ушбу сафарларда империянинг диққатга сазовор жойларини томоша қилиш, илғор фикрли шахслар билан мулоқотда бўлиш ҳамда рус халқининг маданияти билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлди ва улар шубҳасиз унинг дунёқарашига тубдан ўзгариш ясади. Аҳмад Дониш ушбу сафарларда ўзини моҳир давлат арбоби сифатида намоён этди ва ўз юрти манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилди. У империя маъмурлари билан моҳирона музокаралар олиб бориб, ўз билимдонлиги билан уларнинг ҳурматини қозонишга муяссар бўлди [19].

Амир Музаффархон унинг хизматларини муносиб баҳолаб, 1868 йилда амирликнинг олий нишонаси бўлган "Ўроқ" унвонини берди ва салтанатда катта

бир лавозимни эгаллашни таклиф қилди.

Амир Насрулло вафотидан сўнг тахтга ўтирган Музаффархон (1860-1885) Аҳмад Донишга илтифот кўрсатиб, уни ўзининг шахсий мунажжими этиб тайинлайди. Аҳмад Донишнинг зиммасига амирнинг тушларининг хосиятини баён этиб бериш вазифаси юклатилади [16, С.94].

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, амирлик амалдорлари тушлар баёни орқали ўзларининг келажакларини билишни истар эдилар. Хусусан, 1832 йилнинг 27 июнида Бухоро шахрига ташриф буюрган (инглиз айгоқчиси) ва Қушбеги қабулида бўлган Александр Борнс бу тўғрисида ишончли маълумот беради. Қабул жараёнидаги ўзаро суҳбатда саёҳатчи юлдузларни кузатишни ёқтиришини ҳамда ўзи билан дурбин (осмон жисмларини кузатувчи асбоб) олиб келганини айтади. Шунда Қушбеги юлдузларга қараб уни келажакни ҳамда келгуси йилда буғдой нархи қанча бўлишини башорат қилишни сўрайди. Саёҳатчи эса, у бундай илмга эга эмаслигини ва бу имконсиз эканлигини қушбегига тушунтиради. Қушбеги эса бундан ранжийди [7, С.385].

Петербург сафарларидан сўнг қаламига мансуб илк асарлардан бири "Ўзаро ёрдам ва маданийлик тартиби ҳақида"ги рисола ҳисобланади. Ушбу рисола 1875 йилда вужудга келган бўлиб, у Аҳмад Донишнинг сиёсий билимларини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. А.Дониш ушбу асарида ўз замонасининг сиёсий ва ижтимоий муаммоларини акс эттириб, уни амир Музаффархонга (1860-1885) билдиради. Амир ушбу асар билан танишгунига қадар Аҳмад Донишга ўз ҳукуматида юқори мансабларидан бирини эгаллашни таклиф этган эди. Бироқ, Аҳмад Дониш амирнинг таклифига агарда амир ҳукумати таркиби, тузилиши ҳамда ислоҳотларни юқорида келтирилган рисолада баён этилганидек, амалга оширилишига рухсат берилсагина, унинг таклифини қабул қилишини билдиради.

Амир Аҳмад Донишнинг ушбу рисоласи мазмуни билан танишиб, газабланади ва "мен уни Русияга элчилар сафида котибликка юбордим. У эса менга ўргатишга жазм этди"- дейди. Буни эшитган Дониш ўзига хос ултиматум қўйгандек, - "Мен эса бу аҳмоқ эшакмиялар хизматида бўлишни ҳам хохламайман"- деб, жавоб қайтаради [18, С.83].

Аҳмад Донишнинг шу билан ўз ихтиёрига кўра сарой хизматида бўлишдан воз кечади. Садр Зиёнинг таъкидлашича, Аҳмад Дониш бир муддат давомида Ғузор, Зиёвуддин ва Вобкент туманларида қозилик, шунингдек, вақфдан келадиган даромаддан тўланадиган оз миқдордаги маош эвазига Жаъфархўжа мадрасасида китобдорлик вазифасини бажаради [16, С.99].

Шундай қилиб, 1880 йиллар ўрталарига келиб у бутунлай давлат хизматидан воз кечади. Давлат арбоби сифатидаги фаолияти ўз ниҳоясига етган бўлсада, мустақил фаолият юриб ижодий фаолиятида янги давр бошланади. Мир Араб мадрасасидан бир ҳужра олиб, шогирдлар тайёрлаб, талабаларга дарс ўта бошлайди. Хаттотлик, мусиқа, тарихнавислик, астрономия илми билан жиддий машғул бўлади. Махсус таклиф билан ҳафтада бир марта ўз лойиҳаси асосида барпо этган Жаъфархўжа гузаридаги хонадонида ўтиришлар ташкил этишни ва ўз атрофида замонанинг илғор маърифатпарварлари, маслакдошларини йиғишни одатлайди. Бундай маърифатпарварлик йиғинлари одатда латифагўйлик, мушоара ҳамда хонанда ва созандалар иштирокида мусиқа садолари остида ўтар эди. Аҳмад Дониш бундай мажлисларни кузатишни хуш кўрар, бироқ уларга қўшилмай, ўзининг севимли машғулоти китобатлик, лавҳа ва жадваллар чизиш билан машғул бўлар эди [2, Б.32].

Аҳмад Дониш хонадонида бир неча бор меҳмон бўлган лавҳакаш мулла Муҳиддиннинг маълумот беришича аллома ўз хонадонига ташриф буюрган берча меҳмонларини ҳам хуш кўра вермаган. Унинг уйи болохоналик бўлиб, келувчиларни катта кўчадан ўзининг тор кўчасига бурилгандаёқ кўрган. Агар келувчилар ўзига ёқмайдиган одамлар бўлсалар, у зинадан тушиб, пастки айвончадаги эшикдан бошқа хонага ўтиб, ўзини касалликка солиб ётган. Бироқ, меҳмонларнинг иззат-икромини ўз ўрнида қўйиш одати бўлган [1, Б.214].

Аллома хонадони доимо замона зиёлилари билан гавжум бўлган. Аҳмад Дониш ташриф буюрувчиларнинг суҳбатидан зерикса ва ёлғиз ўтириб бирор илмий масала устида фикр юритмоқчи бўлса, Мир Араб мадрасасига келиб, ўзи ижарага олган ҳужрасида бир кеча тунаб, эртасига яна ўзининг турар жойига қайтар эди [1, Б.205].

Аҳмад Дониш "Наводир ул вақоеъ"да бу ҳақда қуйидагича ҳикоя қилади: "Мен ёлғиз қолсам юрагим сиқилади, бошимга фикр келмайди, қўлим ишга бормайди. Аммо дўстлар менинг уйимга йиғилиб, суҳбат, ўйин билан шуғуллансалар, фикрим очилади, ишга рағбат пайдо бўлади, бундай чоғларда жуда унумли иш қиламан. Бошқа китобат ёзувчилар хилватроқ ўрин ахтарсалар, мен бўлсам кўпчилик ўртасида ўртоқларим ҳузурда бўлган чоқларимда олий маънолар эсимга келиб, яхшироқ асарлар яратар эдим" [8, Б.35].

Аҳмад Дониш моҳир рассом ҳам эди. С. Айнийнинг гувоҳлик беришича, у чизган расмлар ўзининг моҳирлиги билан кишини завқлантирган. Таъкидлашча, Аҳмад Донишнинг шогирди Ҳомидбек унга Мирзо Анвар номли Бухорода бир неча вақт бош миршаблик қилган кўкнорининг расмини кўрсатади. Аҳмад Маҳдум бу расмнинг остига ўз қўли билан: "Агар бу кўкнори яна бир йил Бухорода миршаблик қилса, шаҳар ўғрига тўлади" деб, ёзиб қўйган бўлган. Шунингдек, С.Айний Аҳмад Маҳдум ўзининг рассомчилик санъатидаги моҳирлигини "Лайли ва Мажнун", "Юсуф ва Зулайҳо" каби ишқий-афсонавий дostonларда намоён этганлигини, хусусан расм ва лавҳалар билан безаган "Юсуф ва Зулайҳо" сюжети муносиб баҳоланиб, уч юз пуд буғдойга сотилганлиги тўғрисида маълумот беради [4, Б.200].

Аҳмад Дониш саёҳатга чиқишни ҳам хуш кўрган. С.Айнийнинг гувоҳлик беришича, у ҳар йили бир маротаба айни пишиқчилик мавсумида, яъни сентябр ва октябр ойларида Бухоро туманлари бўйлаб саёҳатлар қилган. У ўз саёҳатини ота қишлоғи Сўғдан бошлаб, Шофиркон туманининг Кошиён қишлоғи, у ердан Гиждувонга, сўнгра Сарикўли эшон билан Зарафшондан ўтиб, Бўстон, Ванғози, Азизобод, Ҳусбудун ва Фурбун, қишлоқлари орқари Мазор дарвозасидан қайтиб шаҳарга кириб келар эди [2, Б.36-37]. Ушбу саёҳатларда Аҳмад Дониш мамлакат ободончилиги, деҳқонларнинг аҳволидан яқиндан хабардор бўлар ва ўз навбатида уларнинг турмуш-тарзидан таҳвишга тушиб, мамлакатда ислохотларни амалга ошириш зарурлиги тўғрисида мулоҳазалар қилар эди. Таъкидлаш лозимки, у амирлик бўйлаб амалга оширадиган саёҳатларида ижод билан шуғулланмас, аксинча, оддий халқ билан кўпроқ мулоқотда бўлишни афзал билар эди. Бироқ, саёҳатдан қайтиши биланоқ, ижодий фаолиятга киришиб кетар эди.

1891 йил 15 майда Россия сиёсий агентлигининг қистови билан амир Абдулаҳадхон фармонида кўра Бухорода жами 15 ўриндан иборат биринчи "Рус тузем шифохонаси" ташкил этилади [20]. Аҳмад Дониш ҳазм қилиш билан боғлиқ сурункали қабзият касаллигининг безота қилиши сабабли 1895 йиллар бошларида тоби қочиб қолади. Маҳаллий аҳоли вакиллари билан фарқли ўлароқ, янги

фикрлайдиган Аҳмад Дониш шайх Жалол дарвозаси олида жойлашган лазаретнинг биринчи бош врачлари Пензяков Иосиф Фёдоровичга мурожаат этади ва унинг қарамогига даволанади [5, Б.48-50]. И.Ф. Пензяков империя ҳузуридаги Москва университетининг тиббиёт факультетини тамомлаган (1889 йил) ва ҳали ўша йиллари жуда ёш бўлишига қарамасдан Бухоро амирлиги ҳудудида вабо эпидемиясига қарши профилактик тадбирларни самарали олиб боргани учун 3-даражали "Муқаддас Станислав" ордени билан мукофотланган эди [21]. Даволаниш тадбирлари олиб борилишига қарамай, Аҳмад Дониш 1897 йилнинг март ойи бошларида 70 ёшида вафот этади, аллома юксак эҳтиром билан Бухоро шаҳридаги даҳмайи Беҳиштиён (Хўжа Исҳоқ) қабристонига дафт этилади.

Садриддин Айний Аҳмад Донишнинг тахминан 60 ёшлари атрофидаги қиёфасини тасвирлашча, у узун бўйли бўлиб оддий одамлар кийганда ерга тегадиган подшоҳлик банорас чопони тиззасигача келган. Унинг гавдаси тўлиқ бўлганлигидан бўйининг узунлиги унча сезилмас ва биринчи қарашда ўрта бўйли одамлардай кўринган (бўйи тахминан 192 см бўлган). Боши одатдан ташқари катта бўлиб, бўйи тўла бўлгани ҳолда йўл юрганда ўзини уён-буёнга эгиб, кўлида доимий равишта ҳасса тутган ҳолда ҳаракатланган. Туси буғдой ранг, юзи тўла ва силлиқ, қора кўзли, қошлари узун, жиддий нигоҳли киши бўлган. Соқоли ўртача бўлиб, оқ туклари қорасидан кўпроқ бўлган [4, Б.199-200].

А.Дониш умри давомида бир марта уйланган ҳамда никоҳидан бир нафар ўғил ва қизни вояга етказган. У ўз ҳунарини фарзандларига ҳам ўргатган. Жумладан, ўғли отаси каби хаттотлик, жадвал ва лавҳакашлик ҳунарини эгаллангандан кейин уйлангач, алоҳида яшаган ва шу ҳунардан келадиган даромаддан оиласининг тирикчилигини таъминлаган. Қизини эса астрономик тадқиқотларни олиб боришда ҳамроҳлик қиладиган ўзининг моҳир шогирдига турмушга бериб, уни ички куёв қилиб олган. У айни пайтда оиланинг хўжалик ишларини ҳам бошқарар, қизи эса уй юмушларини бажарар эди.

Таъкидлаш лозимки, XX аср ўрталарига қадар хаттотлик (каллиграфлик) ҳунарига ниҳоятда талаб катта бўлган. Ўрта асрларда ҳали босма китоб чоп этиш ихтиро этилмаган даврда ҳар қандай асар қўлда кўчирилиб, китобат қилинган. Китоб кўчириш илм даражасидаги ҳунар ҳисобланиб, бу иш билан шугулланган кишилардан юксак маҳорат ва нафислик талаб этилган. Уларни эгалланган хаттотлар ва мирзалар (котиблар) номи билан машҳур бўлган. Уларнинг ҳар бири ўз замонасининг маърифатли арбоби саналган. Табиийки, зарринқалам эгалари ёзган ҳар қандай хат санъат мўжизаси каби ўлмас асар ҳисобланган [24, Б.9].

Шундай қилиб, Аҳмад Дониш ўта машаққатли шу билан биргаликда мазмунли умр йўлини босиб ўтиб, энциклопедист олим бўлиб етишди. Замондошлари олимнинг серқирра фаолияти ҳар соҳадан дарак беришини таъкидлаш учун унга "Аҳмади Махдум" (Махдум сўзининг луғавий маъноси - Ҳазрат, Хожа, Эшон бўлиб, замонанинг зиёли ва обрўли инсонларига нисбатан қўлланилган), "Аҳмади Махдуми Дониш", "Аҳмади Дониши муҳандис" (ҳандасадон-геометр), "Аҳмади Махдуми Мунажжим" ва "Аҳмади Калла" сингари турли-туман тахаллуслар беришди. Бу унинг кенг тафаккури, чуқур билими ва беқиёс қобилият эгаси эканлигидан далолат беради.

Шу билан биргаликда, Аҳмад Донишнинг серқирра фаолияти ва беқиёс қобилияти замондошлари томонидан юксак эътироф этилди. Хусусан, аллома билан яқиндан маслакдош бўлган Шарифжон Махдум (Садр Зиё) ўзининг "Наводири зиёия" асарида: - "сураткашликда Беҳзоду Моний, фалакшуносликда

Улуғбек Кўрагоний, хаттотликда Мир Али, лавҳакашликда Мир Шофеъи, табобатда Ибн Сино, шеърнависликда Саъдий Шерозий ҳамда саховатпешаликда Ҳотами Той эди" - деб таърифлаб, унинг барча хунарлардан хабардор эканлигини эътироф этади [17, Б.47]. С.Айний "Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар" асарининг "Илмий инқилобга ҳозирланиш" номли бўлимида Бухоро амирлигидаги ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий визиятни танқид қила туриб, шандай бир шароитда Аҳмад Донишни "қоронғу кечаларнинг охирларида йилтиллаб туққан тонг юлдузидек, Бухоронинг қоронғу уфқларидан чиққан бир юлдуз" [3, Б.25] - деб, алломага юксак баҳо беради.

3. Хулосалар:

Хулоса қилиб айтганда, ушбу тадқиқот орқали Аҳмад Донишнинг ҳаёт йўли яхлит бир ҳолатга келтиришга ҳаракат қилинди. Бухоро амирлигида ниҳоятда мураккаб бир вазият ҳукм сураётганлигига қарамай, ўз даврининг донишманди бўлиб етишганлиги асослантилди. Босиб ўтган ҳаёт йўлининг ҳар бир даврдаги синовлари уни янада камол топишига замин яратиб борди. Натижада, у мамлакатда ислохотларни амалга ошириш, халқни маърифатли қилишга қаратилган йигирмадан ортиқ бой илмий мерос манбаларини қолдирди. Улар ўз навбатида кейинги авлод вакилларининг шаклланишида ўзининг таъсирини ўтказди. Таъкидлаш лозимки, алломанинг айрим асарлари ўзбек, рус, тожик ва инглиз тилларида қисман таржима қилинган бўлсада, ҳали ўз ниҳоясига етказилмаган ва илмий жиҳатдан ўрганилмаган ҳамда улар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Иқтибослар/Сноски/References

- [1] Айний С. Асарлар. 8 томлик. V том. - Тошкент: Бадиий санъат, 1965. - 311 б. (Ayniy S. Works. 8 drops. V full. - Tashkent: Art, 1965. - 311 p.)
- [2] Айний С. Асарлар. 8 томлик. VI том. - Тошкент: Бадиий санъат, 1965. - 240 б. (Ayniy S. Works. 8 drops. VI full. - Tashkent: Art, 1965. - 240 p.)
- [3] Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Назир Тўра қул ўглининг сўз бошиси билан. - Москва: СССР халқларининг марказий нашриёти. 1926. - 256 б. (Ayniy S. Materials for the history of the Bukhara revolution. Nazir Tu'ra with the word head of the slave. - Moscow: Central Publishing House of the peoples of the USSR. 1926. - 256 p.)
- [4] Айний С. Эсдаликлар. - Тошкент: Ўз ССР Давлат нашриёти, 1953. - 310 б. (Ayniy S. Souvenirs. - Tashkent: State publishing house of the USSR, 1953. - 310 p.)
- [5] Аҳмедов Р., Наимов Н. Бухоро тиббиёти тарихи. - Бухоро: "Бухоро", 2009. - Б. 48-50. (Ahmedov R., Naimov N. History of Bukhara medicine. - Buxoro: "Buxoro", 2009. - 150 p.)
- [6] Бертельс Е. Рукописи произведений Ахмада Каллэ. Труд Таджикской базы. - М.: АН СССР, 1936. - 385 с. (Bertels E. Manuscripts of the works of Ahmad Kalle. The work of the Tajik base. - M.: "AS USSR", 1936. - 385 p.)
- [7] Борнс А. Путешествие в Бухару. - Москва.: П.В. Голубкова, 1848. - 502 с. (Borns A. Travel to Bukhara. - Moscow: P.V. Golubkova, 1848. - 502 p.)
- [8] Дониш А. Наводирул вақое. Форс тилидан А.Ҳамроев ва А.Шокиров таржимаси. - Тошкент: Фан, 1964. - 411 б. (Danish A. Nawadirol waqae. From the persian language translal A.Namroev and A.Shokirov. - Tashkent: Science, 1964. - 411 p.)
- [9] Дониш А. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Қиёмиддин Йўлдошев таржимаси. - Тошкент: "Ўзбекистон миллий

энциклопедияси", 2014. - 144 б. (Danish A. A brief history of the pamphlet or House of mangites. Translated from Q.Yoldashev. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2014. - 144 p.)

[10] Дониш А. Путешествие из Бухары в Петербург. Перевод с таджикского М.Н. Османова и Л.Н. Демидчика. - Сталинобад: Таджикиздат, 1960. - 300 с. (Danish A. Travel from Bukhara to St. Petersburg]. Translators M.N. Osmanova and L.N. Demidchik. - Stalinabad: Tadjikizdat, 1960. - 300 p.)

[11] Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. - Москва.: "Восточная литература", 2003. - 320 с. (Vambery A. Journey through Central Asia. - Moscow: Oriental literature, 2003. - 320 p.)

[12] Зияева Д. XIX аср охири - XX аср бошларида Ўзбекистон мадрасаларида таълим дастури муаммолари // "Ўтмишга назар" (Тошкент), 2019. - №1. (Ziyaeva D. Problems of the educational program in the madras's of Uzbekistan at the end of XIX-beginning of XX century // "Look to the past" (Tashkent), 2019. -№ 1.)

[13] Костенко Л.Р. Путешествие в Бухару русской миссии. (С маршрутом от Ташкента до Бухары). - С-Петербург: Издание Бортневскаго, 1871. - 108 с. (Kostenko L.R. Travelling to Bukhara russian mission. (With a route from Tashkent to Bukhara). - S.Petersburg: Edition Bortnevskago, 1871. - 108 p.)

[14] Мирзо Бедил. Ҳайрат ойнаси. Тўпловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Эргаш Очиллов. - Тошкент: Ўзбекистон, 2011. - 152 б. (Mirza Bedil. The mirror of amazement. Taker, the beginning of the speech and the author of the comments Ergash Ochilov. - Tashkent: Uzbekistan, 2011. - 152 p.)

[15] Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий - фалсафий тафаккури тарихидан (XIX асрнинг охирилари ва XX асрнинг бошлари) -Тошкент: ЎзССР ФА, 1960. - 290 б. (Muminov I. From the history of socio - philosophical thought of Uzbekistan (late XIX and early XX centuries) -Tashkent: UzSSR FA, 1960. - 290 p.)

[16] Ражабов З. Маорифпарвар Ахмади Дониш. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 308 с. (Rajabov Z. Education man Ahmed Danish. - Dushanbe: Irfon, 1976. - 308 p.)

[17] Садр Зиё. Наводири Зиёия. - Душанбе: Адиб, 1991. -124 с. (Sadr Zieh. Navodiri ziyoiya. - Dushanbe: Adib, 1991. - 124 p.)

[18] Ташкулов Д. Из истории политических и правовых учений XVII-XVIII вв. - Москва: Юридическая литература, 1989. -172 с. (Tashkulov D. From the history of political and legal doctrines XVII-XVIII centuries. - Moscow: Legal literature, 1989. - 172 p.)

[19] "Туркестанские ведомости", 1874 йил 12 февраля. - №7. (Turkestan Gazette, 1874, February 12. - №7.)

[20] ЎМА, И-1-фонд, 29-рўйхат, 986-йифма жилд, 14-варақ. (SSA RUz, Fund -I-1, List-29, Work-4986, Page 14.)

[21] ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 49-йифма жилд, 10-11-варақлар. (SSA RUz, Fund -I-3, List-1, Work-49, Pages10-11.)

[22] ЎМА, И-5-фонд, 1-рўйхат, 98-йижма жилд, 1-10-варақлар. (SSA RUz, Fund -I-5, List-1, Work-98, Pages1-10.)

[23] ЎМА, И-5-фонд, 1-рўйхат, 229-йифма жилд, 1-варақ. (SSA RUz, Fund -I-5, List-1, Work-229, Page 1.)

[24] Раззоқов А. Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар VII-XXI асрлар (Мусанниф бисотидан). - Тошкент: Ўзбекистон, 2011. - 327 б. (Razzakov A. Samples from the Eastern art or calligraphy and miniature The VII-XXI centuries. - Tashkent: Uzbekistan, 2011. - 327 p.)

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

№2 (2020)

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000